

ÚJABB VIZSGÁLATOK A FRAZEOLÓGIAI EGYSÉGEK LEXIKALIZÁCIÓS FOLYAMATAI KÖRÉBEN

FORGÁCS TAMÁS

1. Bevezetés

A **lexikalizáció** terminusnak számos értelmezése létezik a szakirodalomban, de ezek közül talán legáltalánosabb az a felfogás, hogy azt a folyamatot nevezik meg a műszóval, amelynek során egy nyelvi egység jelentése olyan irányban fejlődik, hogy az új jelentés az eredetiből – az átlagos nyelvhasználó számára – már nem vezethető le, hanem csak megtanulható (pl. *gályázik* 'keményen dolgozik', *király* 'nagyon jó, remek', ill. *a sebeit nyalogatja* 'sértetten a saját helyzetével, bánatával foglalkozik' vagy *félbe harap* 'meghal' stb.) A lexikalizálódás tehát ebben az értelemben általában a jelentésváltozás (beleértve a grammatikalizálódással együtt járó jelentésváltozást is: gondoljunk pl. a *be going to*, ill. a *fog* segédigei használatának kialakulására) megnevezésére szolgál (Asher 1997: 1485). Ebben diakrón szempontból rendkívül fontos a demotiváció folyamata (vö. Bussmann 1990: 452), ezért szokás a folyamatot a *lexikalizálódás* műszó többértelműsége folytán *idiomatizálódás*nak is nevezni.

Használatos még a műszó a morfológiai tagoltság szintetikus irányú változásai közül a magyarban *elhomályosodás*nak, az angolban *univerbation*nak (ném. *Univerbierung*) nevezett folyamat megnevezésére is, melynek során egy több tagból álló, részekre bontható morfémalánc átalakul egyetlen lexikai egységgé (pl. *orca* < *orr* + *száj*, *jámbor* < *jó ember*).

A **frazeológiai egység** (frazéma) fogalmát illetően talán még az eddigieknél is színesebb a kép a definíciókat illetően, de fogadjuk el dolgozatunk számára a Burger/Buhofer/Sialm-féle *Handbuch der Phraseologie* (1982) tágabb értelmezését. Ez magyarul így hangzik: Két vagy több szó kapcsolata frazeológiai kapcsolatnak tekinthető, ha (1) a szavak a kapcsolat szintaktikai és szemantikai szabályai alapján nem teljesen magyarázható egységet alkotnak, és ha (2) a szókapcsolat a nyelvközösségben a lexémához hasonlóan használatos. A két kritérium egyoldalú függőségben van egymással: ha (1) érvényes, akkor (2) is, de fordítva nem (vö. i. m. 1., ill. Forgács 2007: 49).

Egy, a Magyar Nyelvben megjelent korábbi tanulmányomban (Forgács 2003) már viszonylag részletesen foglalkoztam a frazeológiai egységek létrejöttéhez vezető lexikalizációs folyamatokkal. Akkor elsősorban azt az utat vettem szemügyre, amely elvezet az idiomatizálódáshoz, egyúttal ezeknek a többtagú konstrukcióknak bizonyos fokú alaki rögzüléséhez. Ez többnyire egy történeti folyamat, de a metaforizáció folytán szinkrón aspektusai is vannak. Dolgozatomban azokat a faktorokat próbáltam meg sorra venni és példákkal illusztrálni, amelyek ezekben a lexikális egységekben a jelentésváltozást előidézik, azaz amelyek lehetővé teszik, hogy ezeket a szókapcsolatokat ne szabad szószerkezetként, hanem szótári egységként, **(frazeo)lexémaként** fogjuk fel.

Példáim azt szemléltették, hogy a lexikalizálódásnak különböző okai és fokozatai vannak. Mint minden nyelvi jelnek, a frazeolexémának is van jelentése és hangalakja. A frazeologizálódási folyamat mindkét síkon jelentkezhethet.

A jelentésváltozás főként a konkrét → absztrakt irányú **jelentésfejlődésben** nyilvánul meg: ennek többféle – eltérő mélységű – jelölője is lehet. A legcsekélyebb különbség a szabad és az állandósult szó szerkezet között valamelyik komponens eltérő szemantikai markereiben mutatkozik meg (pl. *az ujsa köré csavar vmit* → *vkit* stb.). Ennél nagyobb eltérés jelentkezik az olyan szókapcsolatok esetén, amelyekben már az egyes komponensek tematikus szerepei is eltérők (pl. *egy szöggel kiszúrja vkinek a szemét* → *egy ingyen színházjeggyel szúrja ki vkinek a szemét*). Még jelentősebbek a vonzatkülönbségek az olyan esetekben, amikor a szabad szó szerkezet és az állandósult szó szerkezet bővíthetősége eltérő: egyes bővítmények megjelenése csak az egyik típus mellett lehetséges (pl. *bedobja a törölközőt a szennykosárba* → *bedobja a törölközőt 'feladja a kilátástalan küzdelmet', ill. kivisz vkit a jégre (csúszkálni)* → *jégre visz vkit vmivel 'bajba sodorja, ill. rászedi'* stb.).

Utolsó példánk már átvezet ahhoz a típushoz, amelyben az **alaki oldal változásai** is megfigyelhetők. Ez főként az ún. konstrukcióintern bővítmények (vö. Forgács 2007: 185) morfoflexiós rögzülésében ölt testet, pl. megszűnik a birtokviszony a szerkezetben (*vkinek a gondját viseli* → *gondot visel vkire*), vagy elmarad a névelő a szerkezetből (*a lapátra tesz vmit* → *lapátra tesz vkit*). Ezek a változások elsősorban azzal függenek össze, hogy a szabad szerkezetben még valódi bővítményként megjelenő komponensek elveszítik önállóságukat, s igemódosítói szerepet kapnak.¹

Mostani dolgozatomban ennek a problémakörnek további aspektusait szeretném kutatni. Elsősorban **a frazeológiai egységekből rövidült, kihagyásos alakulatokkal** kívánok foglalkozni. Részben szókapcsolatokból, részben mondatokból kivált alakulatokról lesz szó, melyek a lexikalizálódás további fázisát jelentik: egy korábbi fázis volt a szabad szó szerkezet állandósulása, ez már egy második „lépcső”. Megjegyzendő még, hogy ezek a rövidülések a lexikalizálódásnak olyan eseteit is jelenthetik, hogy a szókapcsolat kilép a frazeológiai kapcsolat státuszából, s „magára maradvá” pusztá lexémává válik, bár az is lehet, hogy egy több komponensből álló kapcsolatnak egyetlen eleme marad csak el, ezáltal még mindig megmarad a szókapcsolat frazéma státusza.

2. Szókapcsolatok rövidülése

Hadrovics László *Magyar frazeológia* (1995) című monográfiájában *Igés kapcsolatok rövidülése* fejezetcím alatt (64–72) több olyan példát is bemutat, amelyekben az állandósult kapcsolat valamely eleme a gyakori együtt használás következtében elmarad a szerkezetből, s a kifejezés ebben a rövidebb formában lexikalizálódik.

2.1. Hadrovics említ ugyanitt egy olyan típust is, amelyben nem igazi rövidülés zajlik, hanem „amelyben egy kapcsolat szervesen összeálló sorból válik ki és marad

¹ Mind a jelentésoldal, mind az alaki oldal változásainak vannak speciális típusai is. Az előbbieket esetében ide sorolhatjuk a frazeológiában csak **alogizmusnak** nevezett kifejezések csoportját. Ezeknek nem is lehet szó szerinti interpretációjuk, hiszen valamiféle lehetetlenséget állítanak. Ebből következik, hogy nem is lehet őket szabad szó szerkezetként értelmezni, csak idiomatikusan használhatók (kivéve esetleges szóvicceket vagy a lehetséges világok interpretációit), pl. *a bolhából elefántot csinál vki* 'vmilyen apró ügyet ok nélkül felfúj, felnagyít', *a fülén ül vki* 'úgy tesz, mint aki nem hallja, amit mondanak neki' stb. Az alaki oldal tekintetében pedig az ún. **unikális komponenseket** tartalmazó kifejezések tartoznak ide (pl. *dugába dől* '<terv, vállalkozás> meghiúsul'; *vargabetűt csinál* 'kerülőt tesz'; *kutyaszoritóba kerül* 'bajba, kényelmetlen helyzetbe jut'). Ezeknek nem lehet szabad szó szerkezet megfelelőjük, hiszen legalább egy elemüknek per definitionem nincs szabad lexéma megfelelése (vö. Dobrovolszkij – Piirainen 1994: 450).

magára” (i. m. 64). A típus klasszikus példájaként a *búcsút vesz* kifejezést említi, amelynek a régiségben *búcsút kér* és *búcsút ad* formában léteztek más vonzatokkal álló párjai is, ám ezek ma már nem használatosak. Hadrovics itt voltaképpen egy olyan esetet mutat be, amit a mai frazeológiai szakirodalomban **akcionális sornak** neveznek (vö. Hyvärinen 1996: 409; Forgács 2007: 37). Ezekben egy-egy kifejezés variánsai eltérő akcióminőséget írnak le, vagy ugyanannak a fogalmi tartalomnak más-más nézőpontját – például egy cselekvés vagy folyamat kezdetét, lefolyását vagy végpontját – mutatják be: pl. *működésbe hoz vmit vki* – *működésben van vmi* – *működésben tart vmit vki*). Ezt látjuk a *búcsút vesz* példájában is, amelyben a *búcsú* lexéma jelentése valamikor ’elbocsátás’ volt, tehát – amint Hadrovics is írja (uo.) – aki *búcsút vesz*, az ’elbocsátást nyer’, aki *búcsút kér*, ’elbocsátásért folyamodik’, aki *búcsút ad* ’elbocsát’, vö. az alábbi történeti példákkal:²

[Az erdélyi nemesek engedélyt kérnek, hogy hazamehessenek:] Az erdélyi nemesek ... mennek Senyeyhez, *búcsút kérnek* és *vesznek tőle* (Szam. 101)

[A zsidók elűzik Agrippa helytartót] Többé Rómának ők nem szolgálnának, Király *tisztartójának búcsút adnának* (BalB. és 16. SzK. 1: 619)

Ez fráterek ... *bulcsut vőnek* ez *ifjútul* (DomK. 245)

Amint látjuk, valóban nem egy szókapcsolat rövidülése történik itt, hanem egy akcionális sor néhány tagja veszik ki a használatból. Nem igazi lexikalizáció zajlik tehát ebben az esetben, hanem egy a szókinccs tekintetében meglehetősen gyakori folyamat: néhány (frazeo)lexéma használata visszaszorul, majd ki is avulnak a nyelvből. A folyamat nyilván kapcsolatban van a kifejezés főnévi komponensének jelentésváltozásával is. A török eredetű *búcsú* „eredeti jelentése ugyanis ’felmentés, engedelem’ volt, ebből fejlődött [...] a ’távozásra való engedély’ → ’távozáskor való köszöntés’ → ’búcsú’ jelentés” (TESz. I: 376).³

2.2. Hadrovics további példái azonban már valóban szókapcsolatok rövidüléseiből jöttek létre. Voltaképpen a jelentéstapadás körébe tartozó fenoménnel állunk itt szemben. Mint ismeretes, a jelentésváltozások egyik fajtája az érintkezésen alapuló (metonimikus) jelentésátvitel, amely „nem a szóalakok hasonlóságán alapul (mint a metaforikus jelentésátvitel), hanem az alakok szintaktikai kapcsolatán, a szintagma- vagy összetételi tagok együttállásán, egymásmellettségén” (Pusztai 2003: 880; vö. még Gombocz 1997: 190–4).⁴ A leggyakoribb, hogy jelzős szerkezetekben a jelzett szó (vagy összetételekben az utótag) marad el (pl. *foljó víz* → *foljó*, *szódavíz* → *szóda*), de megtörténhet a tapadás fordítva is (pl. *lelkes állat* → *állat*, *tyúktojás* → *tojás*).

² A példákat Hadrovics 1995, a NySz. és saját gyűjtéseim nyomán idézem. Az előbbi két esetben átveszem Hadrovics és a NySz. forrásjelöléseit, feloldásukat lásd ott.

³ Ugyancsak az eredeti ’felmentés’ jelentésből alakult a vallási vonatkozású ’bűnbocsánat’ → ’bűnbocsánat célját szolgáló zarándoklat’ → ’templomszentelési ünnep’ jelentés is.

⁴ Károly Sándor (1980: 139–41) a morfológiai tagoltság szintetikus irányú változásai között említi ezt a típust rövidülés (morfémaelhagyás) címszó alatt, s megjegyzi, hogy voltaképpen a nyelvi ökonómia egyik jelentős eszközéről van szó a jelenséget illetően.

Ritkább eset, de a mi vizsgálatunk szempontjából ez a fontosabb, hogy egyes igék is magukba sűrítethet tárgyi vagy határozói bővítményeik jelentését (pl. *lovat, ökröt befog* → *befog*; *magot, gabonát vet* → *vet*). Ilyesféle eseteket mutat be Hadrovics is az *Igés kapcsolatok rövidülése* fejezetcím alatt. Különböző típusokról van azonban szó. Ami közös bennük, hogy a korábbi szókapcsolatnak legalább egy eleme elmarad a kifejezésből. Az, hogy a folyamat végeredménye mi lesz, a korábbi szókapcsolat vonatviszonyaitól függ. Ha több ún. konstrukcióintern vonzata van egy kifejezésnek, akkor még az egyik elem elmaradása után is megmaradhat a kifejezés frazémának, de ha csupán egy konstrukcióintern bővítménye van, akkor annak elmaradása egyet jelent azzal, hogy a szókapcsolat kilép a frazeológiai egységek köréből, s pusztá lexémává válik. Azaz: míg korábban a szabad kifejezés elemeinek állandósulása és jelentésváltozása vagy alaki rögzülése révén **frazeologizálódás** történt, ebben az esetben **defrazeologizálódással** van dolgunk. Bár ellentétes folyamatok zajlanak, közös bennük, hogy mindkét esetben lexikalizálódás történik. Lássunk konkrét példákat!

2.2.1. Határozó elmaradása a szerkezetből:

a) *kimúlik e világból* → *kimúlik*

Ismeretes, hogy a *múlik* ige eredeti jelentése 'megy, elhalad vhol' (vö. pl. MünchK. 36va16: *Es muluā galieleabeli tengermellől / lata fimont*), illetve 'vmi mellett elmegy' (vö. pl. HB. *Ifa es num igg ember mulchotia ez vermut*). Ezért a régiségben 'meghal' jelentésben gyakori volt a *kimúlik a világból* állandósult kapcsolat, ami – a *kimúlik* eredeti jelentését figyelembe véve nem idiomatikus kapcsolat, inkább csak afféle kollokáció, s a szerkezetnek ugyanebben a jelentésben volt *kimegy a világból*, illetőleg *kiköltözik az életből* variánsa is: *mikoron kimegy ez világból* (BodK. 27; más példák NySz. II: 747), illetőleg *kiköltözik az életből* (NySz. II: 174) (vö. Hadrovics 1995: 65). A variánsok között azonban messze leggyakoribb a *kimúlik e világból* forma, melyre igen sok példát lehet találni különböző korokból:

De asszon Jacoba álla ott addég méglen szent Ferenc *ki mulak* (!) ez *világbalol* (JókK. 143, *domina Jacoba ... donec sanctus migravit*)

Ez világból ha kimúlom, legyen szent oldalad szállásom (CzechK. 57)

[Mátyás király] délnek előtte, hét és nyolc óra kezett *kimúlék ez világból* (HeltChr. 175v)

mikor ingyen sem vélnénk, *kimúlunk ez világbul* (Drask. 171 v)

A kollokációszerűen állandósult kifejezésben érthető módon szerepelt tehát együtt az ige egy bizonyos határozóval (*világból*), s ez lehetővé tette, hogy az ige mellől a határozó elmaradhasson. Hadrovics szerint (i. m. 65) a magában álló *kimúlik*, „ha talán kevésbé gyakran, de már a kódexek kora óta párhuzamosan szerepel a teljes kifejezéssel”, pl.

Ez fráter *kimúlék* szent Margit asszonnak halála előtt (MargL. 113, hasonlóan DomK. 299)

Oh szegény, mit kívánsz hosszú esztendőket? Egy órában *kiműlsz*, s elhadsz mindeneket (RMKT 17. sz. 11: 258)

Könyörülj, Jézus atyánk, a *kimúlt* híveken (RMKT 17. sz. 15A: 805)

b) *kivégez a világból* → *kivégez*

Hasonló fejlődésen ment át a tranzitív *kivégez a világból* kifejezés is, de Hadrovics szerint (i. m. 66) erre nem lehet annyi példát találni, mint a vele egy akcionális sorba tartozó mediális értelmű párjára. Az eredeti határozós kifejezésre néhány példa:

Miképpen *végeztetek ki* az édes Jézus ez *világból* (WeszprK. 81);

Nagy keenokkal getretee meg és *veghezee ky ez vylagbol* (NySz., ÉrdyK. 222).

A magára maradt *kivégez* ige és a *kivégzés* főnév példáit az ÉrtSz. (IV: 248) 19. századi íróinktól idézi, pl.

Még nem tudom, mint *végezzem ki* őt, de azt tudom, hogy sorsa szörnyű lesz. (Vörösmarty)

c) *kitér, megtér bűneiből, vétkeiből* → *kitér, megtér*

Monda az ürdög: ni[n]csen ily igen nagy bönös ez velágon, kinek nem irgalmaz az Úristen, ha *kitér* az *ű bűneiből* (sic!) (VirgK. 102)

De *bűnönkből* nem akarunk *kitérni* (Hoffgr. O1r)

Térj ki azért *vétkedből*, ne halj meg a bűnben (RMKT 17. sz. 4: 421)

Térj meg ember az te *bűneidből* (RMKT 17. sz. 4: 77)

Hadrovicsnak a határozói vonzatok elmaradását szemléltető harmadik példája véleményem szerint már nem olyan egyértelmű, mint az előzők. Talán nem is véletlen, hogy nem mutat be példákat az önálló lexémaként való használatra, hanem ezt írja: „A magában álló *kitér* ma vallási vonatkozásban az egyik vallásfelekezettől a másikba való átlépést jelenti. A *megtér* már a kódexek kora óta gyakran szerepel ’lelkileg megjavul’ értelemben. (Számos példa a NySz.-ban 3: 271, 2. sz. jelentés)”. Az önállóan használt *kitér* említett jelentése szerintem nem illik ide, hiszen a *kitér bűneiből* jelentése valójában ’elhagyja a bűn útját’, azaz ’lelkileg megjavul’ kellene, hogy legyen. Ilyen értelmű önálló használatra viszont nincs példánk. A *megtér* esete más, ám ott az igekötő által eredetileg hordozott ’vissza’ értelem nagyon könnyen eredményezhette a ’visszatér a helyes útra’ jelentést is, talán ezért is található meg nagyjából egy időben és egymás mellett a *bűneiből megtér* és a *megtér* változat.

További példák még a határozó elmaradására: *kidől* (a munkából), *kirúg* (az állásából) stb.

2.2.2. Tárgy elmaradása a szerkezetből:

a) *fület* *hajtja vmire* → *hajt* vagy *nem hajt vmire*

A régi imádságokban gyakori a könyörgés Istenhez, hogy *hajtsa fület* az ember *könyörgésére*, de megtaláljuk a kifejezést azokban a példákban is, amelyben ember az embertársához fordul ilyen kéréssel. Néhány példa:

Kérünk *hajtsad le* az te kegyelmes *fileidet* én méltatlan *könyörgésömré*
(LázK. 232)

Hajts[d] meg, Úr Isten, kegyes *fileidet* keresztényeknek ű *imádságokra*
(KerGyül. 177)

De hajtsad az én szavamra füledet, hallgasd meg az én tanácsomat (Fazekas 2: 180)⁵

A tapadás után az ige tárgyatlanná válik, de megtartja kötelező határozói vonzatát (*hajt vmire*):

A had szörnyen háborog, Sem *szóra nem hajt*, sem *személyre* már (ÉrtSz. III: 49, Vör)

Nem hajt jó paripa az eb ugatására (Kisv. Adag. 195, NySz. I: 1262)

A kalendarium szerint már a tél elkezdődött, de az idő *arra nem hajt* és úgy viseli magát, mint a nyár (Mik: TörL. 416, NySz. I: 1262)

Meg kell jegyezmem, hogy Hadrovics csupán az első példát közli a tapadásos formára, a továbbiak a NySz. anyagából valók. Mind az itt felsorolt, mind a szótárban levő további adatokban csupán **tagadó** formákra akadtam. Az ÉrtSz. (III: 49) anyagában is – egy nem adatolt *hajt rám* 'hallgat rám' alakot leszámítva – pusztán a *hajt a szép szóra* fordulat az, amely állító formában is tartalmazza a kifejezést, azaz itt egy olyan lexikalizálódással állunk szemben, mint pl. a *nem semmi*, *nem piskóta*-féle állandósult kifejezésekben, melyekben a frazeológiai egység alapkritériumának számító polilexikalitás forrása csupán a tagadószó kötelező megjelenése a kifejezésben. Hadrovics tehát némileg pontatlan, mikor a tapadás utáni formában az állító változatot egyenértékűnek tünteti fel a tagadóval.

⁵ Hadrovics a kódexben szereplő igealakot a határozott ragozásra utaló *-d* raggal egészíti ki, ám ebben lehet, hogy téved: ebben az időben ugyanis nem ritka, hogy ezekről az igékről elmarad a *-d*, vö. Bárcki (1975: 154): „Átmeneti változás, mely azonban még a XVI. században is egészen közönséges, hogy a *tekintsd*, *fejtsd*, *töltsd* stb., sőt *adjad*-féle alakokban, főleg mássalhangzó előtt, de később minden esetben elnémul vagy elnémulhat a *-d*, pl. Apor-kódex (1500 körül): *Tekéncs még en lélkémet: feszejcs még ötet*; Festetich-kódex: *tölcs be té hívidnek szívét; agy nekünk té kegyelmességédnek bőségét* stb.”

További megjegyzésem ehhez a példához, hogy Hadrovics ugyan nem közli, de a NySz. (I: 1262) példaanyagában található egy olyan változatot is, amelyben nemcsak a *fület*, hanem további emberei érzékszerveket is felsorolnak a 'másnak való engedelmesség' kifejezésére: *Es az igazan valo antichristusnac ismeretire se fülöket, se szemeket, se elmeiket ne haitanaiac*. Láthatóan azonban a *fület hajtja vmire* forma indult el az állandósulás felé.

b) *vkivel tartja hitét, nyájasságát, társaságát, barátságát* → *vkivel tartja* → *vkivel tart*

Mint Hadrovics (1995: 65) megállapítja, ennek a kifejezésnek régebbi korokbeli használata meglehetősen furcsa mai nyelvérzékünk számára, ugyanis igéje tárgyas ragozása, ám a tárgy gyakran hiányzik mellőle, tehát: *vki vkivel/vmivel tartja*. Ilyen példákat már kódexirodalmunkban is elég szép számmal találni:

[Isten a házasságnál többre becsüli a szüzességet,] azért *evvel tartom* (SándK. 32)

Sokfelé eloszla ez világnak gondja, Ki *némettel tartja*, ki *törökkel tartja*: Ekképpen hasonló az hitnek ő dolga, Ki *pápával tartja*, ki *Krisztussal tartja* (BalB. és 16. SzK. 1: 447)

Az ki *velem tartja*, azokat mind meg ajándékozom (RMDE 1: 825)

Hadrovics szerint ez a kapcsolat is egy teljesebb, szólásszerű formából származik, de eredete nem olyan egyértelmű, mint a *kiműlik*-é, ugyanis egyrészt jóval kevesebb adatot lehet föllelni, másrészt többféle, nagyjából szinonimnak tekinthető tárgyi bővítő szerepel a kifejezésben, pl.

[Az eretnek szól a fráterhez:] ha én teneked megmutatom az Cristust és az ő anyját és az apostolokat és az szenteket, kik *én velem tartják* ez én *hitemet*, hissz-e? (DomK. 323)

Az *jámborokval tartsad barátságodat*, és azokval nyájaskodjál (Laskay E6r)

ha jó akarsz lenni, *tarts[d]⁶ jókkal nyájasságodat* (Laskay E 6r)

Társaságot tartottam gonoszokkal (VirgK. 11)

Idővel a kapcsolatból elmaradtak ezek az emberi kapcsolatra utaló tárgyi bővítések, de az ige eleinte még tárgyas ragozása maradt (l. a fenti példákat), majd pedig a tárgyas ragozású igét felváltotta az alanyi ragozású, és megszilárdult a kapcsolat a társhatározóval. A XIX. század elején már általánosan ez a megoldás a jellemző, pl.

[Kisbíró:] Én egy öreg *katonával tartok*; ő azt mondta, ha az ember iszik, legalább valami jön fejébe (KisfK. 2: 146)

Ha a magyar is elhagyja a magyart, Nem lesz akkor olyan, aki *vele tart* (Petőfi 2: 266)

A tárgy elmaradásával létrejövő további példák még: *(ki)hány* (ételt), *kapcsol* (valamit az elméjében), *koccint* (poharat), *mulat* [< mûlat] (időt), *(ki)hajt* a fa (rügyet), *fordít* (szöveget más nyelvre), *letesz*(i elméjét) *vmiről*, (még valahogy) *megteszi* (a szolgálatot) *vmi* (vö. Hadrovics 1995: 68kk. is) stb.

⁶ A ragozás kapcsán lásd az 5. számú lábjegyzetet.

2.3. A jelentéstapadásnak az igék bővítményeihez kapcsolódó esete kapcsán Károly megjegyzi, hogy „az ilyen sűrített és szűkített jelentésű igék rendszerint valamely szűkebb társadalmi csoport, foglalkozási ág körében lépnek fel először, s ebből a szűkebb körből terjed(het)nek el az egész nyelvközösségbe” (1980: 141). Példaként a falusi gazdálkodás fogalomkincséből a már fentebb bemutatott *vet* és *befog* mellett a *szénát gyűjt* → *gyűjt* esetét említi, illetve a háztartás köréből a *kenyeret süt* → *süt*, *ruhát mos* → *mos*, *edényt mosogat* → *mosogat* lexikalizációkat. Károly megemlíti még, hogy az alany jelentése is hozzátapadhat az igéhez, pl. *dörög* (az ég), *hűvösödik* (az idő), *esik*, *zuhog*, *szakad* (az eső) stb. (vö. még Horváth 2003: 437 is).⁷

Ha jól meggondoljuk, arról van itt szó, hogy ezeknek a szókapcsolatoknak jelentős része valamiféle **kollokáció** vagy – szaknyelvi használat esetén – afféle **frazeológiai terminus technikus** (vö. Forgács 2007: 92–5). Ezekben az állandósult szerkezet lehetővé teszi a nyelvi ökonómia érvényesülését, ebből következően jelentéstapadás, ezáltal **másodlagos lexikalizáció** történik. Az első lexikalizációs folyamat az állandósulás, a frazeologizálódás (*kimúlik a világból, szénát gyűjt*), a második a tapadás, s a vele együtt járó defrazeologizálódás.

3. Mondatformájú egységek rövidülése

3.1. Ami a mondatformájú egységek rövidülését illeti – hasonlóan a szókapcsolatok rövidüléséhez – a gyakori együtt használat miatt a mondat egy része is elegendő az adott jelentés kifejezéséhez (vö. Hadrovics 1995: 151). Ez is a nyelvi ökonómia megnyilvánulása.

a) Jól dokumentálható példája ennek a legtöbbször közbevetésként megjelenő, előzetes mentegetőzést kifejező két állandósult szókapcsolat, az *isten bocsás(ss)*, illetőleg *uram bocsás(ss)* 'ne vegyék rossz néven, ha azt mondom'. Ezek korábbi teljesebb formái a következő bocsánatkérő mondatok voltak, melyekben az ige mellett a *meg* igekötő is ott állt, pl.

...olyan hangulatban, mintha – *Isten bocsássa meg* – temetésre készülnénk, nem pedig kézfogóra (Csathó 242);

Hölgyek s urak, amit én itt elmondok, / *Isten bocsássa meg* –, az biz a prológ... (Tóth Árpád: A prológ)

Vagy az a szegény és tehetetlen emberkoldus vánszorog a tank elé és, *Uram bocsáss meg*, de ide írom, eszembe jutott: eldül az árokparton és talán paráználgodott... szörnyű, én undorodom tőle, de nem tudom bűnösnek találni. (Nyugat 1929. 22–23. szám, Földi Mihály: Magyar író napjai – Prohászka és naplója: Soliloquia)

⁷ Egy korábbi tanulmányomban (Forgács 1999: 41), melyben az igevalencia felől közelítettem a bővítmények lexikalizálódásának kérdéséhez, magam is hasonló eredményre jutottam az alanytalan igék egy részét illetően. Ugyanakkor szerintem van egy másik csoportjuk is, melyben nem a bővítmény tapadása történik meg, hanem épp ellenkezőleg: az alany nem is tud megjelenni az adott ige mellett, mert olyan **belső szemantikai argumentummal** állunk szemben, amely magában az ige tövében van etimológiailag kódolva, hasonlóan a *boroz*, *söröz*-féle igékhez. Ilyenek szerintem a következők: *esteledik* 'este lesz, leszáll az este'; *pirkad* 'hajnalpír jelenik meg az égen' (vö. TESz. III: 207); *havazik* 'hó esik', de feltehetően ebbe a típusba tartozik az *alkonyodik*, sőt talán a *pitymallik* is.

Később a szerkezetekből elmarad az igekötő, az ige ragozása ennél fogva egyértelműen az általános ragozás paradigmája felé tolódik, sőt – az *uram bocsá* – szerkezet esetében a szóvég fonetikai redukciója is bekövetkezik. A fejlődés utolsó fázisaként a korábbi frazeológiai egység kezd már átlépni az összetett szók, azaz a pusztá lexémák körébe (a *Magyar helyesírási szótár* (537) már egybeírva tartalmazza a kapcsolatot):

[Lidi:] Huh! ez a vad ember lenne enyém? inkább – *isten bocsáss!* majd klastromot szalasztottam ki (KisfK. 2: 215).

Mindenhol rendtelenség, – ezek a katona emberek! *Isten bocsáj!* mindent széjjel hánynak (KisfK. 2: 98).

Három vendégoldalas szekér / Sem bírná el, annyit fecsegett ott, / S olyakat, hogy rajtok az anyó is / Néha még – *uram bocsá!* – mosolygott. (Petőfi: Bolond Istók)

...különösen fontos volna, hogy a polgárok azért úgy érezzék, legalább a politikától ment' dolgokban működhet még a józan ész, a szakmai hozzáértés, és *urambocsá!*, a történeteknek vannak még felelősei, akik nem tehetik túl magukat egy-egy vállrándítással a saját alkalmatlanságukon. (Magyar Hírlap 1997. október 20., 7)

b) Hasonló fejlődésen ment át az erős nyomatékosításul használt *isten bizony* kifejezés. Ennek Hadrovics szerint többféle teljesebb formája is lehetett: egyrészt az *Istent hívom bizonyosságul* (Mert az élő *Istent ... hívom bizonyosságul* (Drask 122v)), másrészt a szokásosabb *Isten (a) bizonyágom*. Erre Hadrovics nem hoz adatot, de találtam a Nyugatban:

– Kegyelmes asszonyom, csak azt, hogy ezt a gyönyörű kék szemét mi is láthassuk néha. *Mert Isten a bizonyágom*, hogy szebbek a mennyégnél, ha onnan a jóisten néz le, – hát innen meg az isten szűzanya! (Nyugat 1909. 24. szám, Móricz Zsigmond: Sárarany)

Ő maga így mentekezik: „Írták azt is, hogy én éjjel-nappal iszom és hogy én mind szolgálóimmal eszve sybarita életét viselek. Ebben is hazudtak... *Isten erre bizonyágom*, hogy soha nem tudom, a sybarita élet mi legyen. Hogy vígan laktunk, nem tagadjuk, de mi abban sem bárót, sem polgárt meg nem bántottunk, hanem az magunkét költöttük”. (Nyugat 1931. 17. szám, Kosztolányi Dezső: Balassa Bálint)

Ezekből a teljesebb szerkezetekből alakult aztán ki az *Isten bizony* vagy *bizony (az) Isten* rövidült forma, de ez utóbbi még – kilépve a frazeológia köréből – tovább zsugorodhatott *bizisten* alakra, illetve – eufemisztikus morfémacserével – *bizistók*-ra (vö. Hadrovics i. m. 152 is), pl.

– Hű, de iszonyú idő! *Isten bizony*, nem látni két lépésre. (Nyugat 1913. 24. szám, Babits Mihály: A gólyakalifa)

De aztán hol vagyok én, hun a feleségem, mi se járhatunk meztelen vagy mi! Enni is köll, levegővel jó nem lakunk. Házbér is. Ménkű! *Bizony Isten*, az ember azt se tudja, hol a feje. (Nyugat 1912. 5. szám, Földi Mihály: Peterzilka bácsi)

A picinyke barna tenyér, *bizisten* nem volt nagyobb a cafat gúnyában, mint a csokoládé bábúé ... (Nyugat 1923. 11–12. szám, Kertész István: A szomszéd)

... maga vacsorát, bort, likórt visz fel Elvirához, legalább két és fél óráig egyedül lehetnek, az ördög nem alszik, s ő maga sem fog aludni *bizistók!!* (Nyugat 1939. 4. szám, Laczkó Géza: Pest és a nő)

c) A nyomatékos szabadkozást, illetve bizonygatást kifejező *uram bocsá'* és *isten bizony* kifejezések mellett a nyomatékos kérést megfogalmazó *az Istenért (Istenre)*, illetve *az Isten (szent) szerelmére* fordulatok is teljesebb mondatok rövidülésére vezethetők vissza. A teljesebb formában a *kér* igealakot is tartalmazzák ezek a fordulatok, de már a régibb irodalmi szövegekben is többnyire a rövidebb formában szerepelnek, pl.

Kérlek az nagy Istenért, bocsáss be engemet (Ponc. 62)

Az Istenért kérem kegyelmedet, Ne temessük még el az atyafi nevet (RMKT 17. sz. 11: 258)

– *Az Isten szerelmére kérem*, jöjjön ki a folyosóra egy percre. Mindent elmondok. (Nyugat 1913. 24. szám, Babits Mihály: A golyakalifa)

Rövidülve:

Es az gyermek [az elhagyott szigeten] kezdte az hajósoknak ivölteni, hogy *Istenért* ne hadnak őt éhel meghalni (Ponc. 222)

Hagyd el *az Istenért* az ilyen beszédet (Petőfi 1:239)

– De Julcsa – kiáltotta Vajda –, hát feleljen már, *az isten szerelmére*. Ne álljon itt így. Hát mondja már... (Nyugat 1908. 17. szám, Bíró Lajos: Szeptember)

– Gyerünk már *az isten szent szerelmére*, mozogjon végre már egy kicsit. (Nyugat 1914. 3. szám, Földi Mihály: „Szép Karcsi”)⁸

3.2. Következő típusunk csak némileg hasonlít a 3.1. alatt bemutatott példákhoz. Azok esetében ugyanis a szerkezet valamely bővítménye marad el, s ennek a rövidülésnek lehet kísérőjelensége az enyhe alaki redukció (pl. *urambocsá'*). Hadrovics példái között azonban olyat is találni, ahol nem valamely elem marad el, hanem a **mondat hangtétének erős fonetikai zsugorodását figyelhetjük meg**: „az eredeti mondatnak

⁸ Nagyon sok ilyen kihagyásos mondat fordul elő az ún. kommunikatív frazémák (vö. Forgács 2007: 52) körében, pl. *Jó napot kívánok!* → *Jó napot*; vö. még pl. *Isten önnel!*, (*Kedves egészségére!*, *Őszinte részvétem!* stb.

csak az eleje és vége maradt meg, a közbeeső szótagok a gyors beszédben és főleg a gyakori használat következtében kimaradtak” (i. m. 152). Ez elsősorban a *mit tesztek?*, ill. *mit tegyek?* kérdő formulából rövidült, a XVI–XVII. században gyakori, de mai nyelvjárásokban (pl. őrségi) is előforduló (vö. E. Abaffy 1984: 292, E. Abaffy 2003: 112; Végh 1985: 190–2) *meccek?*, illetve *meggyek?* kérdőszóban ölt testet.⁹ „Az ilyen mondatok a bizonytalanság, töprengés, tanácsstalanság kifejezői szoktak lenni, és igéik egyes első, esetleg második, valamint többes első személyben fordulnak elő, leginkább felszólító módban” (uo.).

[A kakas a szeméten gyöngyöt talál:] Bezzek szép fényes állatot találtam.
De *metzek* vele? (HeltFab. A6);

[A vendégről:] ezt mondjátok sokszor, *metzönk* ittbenne vele, ha csak egy pénze is nincsen erszényébe (Hoffgr. s2r)

Megyek [’mit tegyek’] már immáron azért nálad nélkül (RMKT 17. sz. 15A: 628)

Ám akár *megyj* [’mit tégy’], szabad vagy a testünkkel (RMDE 2: 80)

A nagy erős ítéleten, Jaj, akkor a bűnös *medgyen* (RMKT 17. sz. 15A: 38)

Van olyan eset, hogy a teljes mondat és az összerántott ugyanabban a példában szerepel:

Mit tegec / mezt èn vram èluezi èntòllèm è folnagfágot / nem alhatoc / koldoltomat altallom / tudò *mèccék* / hog micor èltauoóztatandom è folnagfágtol foógganac èngemèt o hazocba (MüncK. 74vb3)¹⁰

Jaj, szerelmes öcsém, *medgyünk*, s mit csináljunk (RMDE 2:501)

Jaj, mit tegyek, hová legyek, Istenem, *megyek?* (= *medgyek* ’mit tegyek?’) (RMKT 17. sz.)

Hasonló szóösszevonások – különösen a beszélt nyelvben – mind a szó szerkezetek, mind a mondatok szintjén régibb és mai nyelvünkben is előfordulnak, vö. pl. (*te*) *kegyelmed* > *kelmed*, *gazda uram* > *gazduram*, *ifjú asszony* > *ifjasszony*, *tekintetes úr* > *ténsúr*, ill. *Mit tudom (én)?* > *mittom (én)?*, *Nem tudom* > *nemtom* stb.

4. Szókapcsolatok rövidülése tabukerülés miatt

4.1. Nemcsak a gyakori együtt használat és a vele együtt járó energiatakarékos-ság miatt rövidülhetnek azonban meg állandósult szókapcsolatok, illetve mondatok, hanem a tabukerülés és a vele szorosan összefüggő eufemizálás okán is.

⁹ E. Abaffy 1984: 292 a NySz.-ből a kérdőszó ragozási paradigmáját is kimutatja: *meccek* ’mit tesztek’, *metzesz* ’mit teszel’, *meccen* ’mit teszen’ stb.

¹⁰ Quid faciam, quia dominus meus aufert a me vilicationem? [...] Scio quid faciam, ut, cum amotus fuero a vilicatione, recipiant me in domos suas.

Ismeretes, hogy a **tabu** fogalom, sőt maga a kifejezés is tiltást jelent, azaz olyan társadalmi jelenségekkel kapcsolatos, amelyekhez – történelmi koronként és társadalmanként változóan – valamiféle tiltás kapcsolódott. A tiltáshoz a **megnevezés tiltása** is hozzájárulhat: az emberi kommunikációban szokásos bizonyos dolgoknak, állapotoknak, körülményeknek a szóval való illetését kerülni. Ennek leggyakoribb nyelvi kifejezőmódjai a **körülírás** (pl. *farkas állat*) és az **eufemizmus** (*ittas, spicces, illuminált 'részeg'*), de egyéb nyelvi megoldások is lehetségesek.¹¹

Helyesen jegyzi meg Hadrovics (i. m. 72), hogy az eufemizmusnak a frazeológiában is igen nagy szerepe van, ugyanis „ebből érthető sok kihagyásos kapcsolat, de ugyanígy frazéma értékű szinonima és sok körülírás is”. A kihagyásnak (Danninger rendszerezésében az ún. metamorfok körébe tartozó eljárás mód, ezen belül **morféma-elvétel**) lehet ugyanis valamiféle tabukerülés is az oka, mint például Arany Bolond Istókjának ebben a sorában:

Hogy' a nyilába tudsz alunni délbe?

A teljes alak nyilván az *istennyilába* lett volna, az előtag feltehetőleg az *Isten* névének hiába való emlegetését tiltó vallási tabu miatt maradt el a szerkezetből, amint kimaradhat az *Isten engem úgy segéljen* esküformulából rövidült *uccse* lexemából is (vö. ÉrtSz. VII: 8).¹²

4.2. De – mint Hadrovics (uo.) is rámutat – lehet a rövidítés oka kevésbé erős tabu kerülése is, például a *mennykő* (*ménkű*) helyett a pusztá *kő* főnév használata a *mi a kő!* kifejezésben, pl.

Kongott már a szála; nem tudták odaki, Hogy a szép nimfákat *mi a kő* hordta ki? (CsokSzól. 2:159)

Ej *mi a kő!* tyúkanyó, kend A szobában lakik itt bent? (Petőfi: Anyám tyúkjja)

Eh! *mi a kő* jutott hozzám, / Hogy nem megy az irka-firka; / Hiába van toll kezemben, / Csak bámúlok, mint a birka. (Arany János: Eh...)

4.3. Ugyancsak morfémaelhagyással magyarázza Hadrovics (uo.) a *kutya baja* (*sincs*) fordulat keletkezését, melyből szerinte egy „illetlen szó” elhagyásával keletkezett a mai forma, ilyenkor ugyanis szerinte „a megmaradó kapcsolat »értelmetlen« módon viszi tovább az eredeti jelentést”. Ezután hosszas magyarázatba fog a kifejezést illetően. Ennek lényege az, hogy régen az *eb* alak sokkal gyakoribb volt a *kutyánál*, s szívesen használták egyfajta tagadó szóként is.

¹¹ Ezeket – Jacques Dubois nyomán – Elisabeth Danninger (1982: 244kk.) **metabóláknak** nevezi, s négy csoportra bontva (metafónok, metamorfok, metaszemémák, metalogizmusok) példákkal illusztrálva is bemutatja.

¹² CzF. az **istennyila** címszó alatt (III: 143) említi a következőt: „Mátyusföldén egyszerűen (!) is használják: *nyila. Mi a nyila, megint itt vagy? Takarodjál nyilába.*” Az *uccse* egyben további példa arra, hogy a gyakori együtt használat folytán elmaradhatnak elemek a kifejezésből, sőt alaki redukció is bekövetkezhet.

A boszorkányperek jegyzőkönyvei ugyanis tömegével őriztek meg ilyen példákat, mint

1722: eleget kérték, hogy [a leánykának félrehúzott] száját állítsa helyére, de csak azt felelte, hogy *eb gyógyítsa* (Boszper 2: 32);

1745: hivatta ..., hogy menjen hozzá, de azt izente *eb menjen* (Boszper. 2: 32).

Nagyon nyomós tagadás esetén gyakorta *ebszar* volt a tagadó szó. Így ha valakiről meglehetősen határozottan akarták kimondani, hogy *semmi baja*, így mondták: *ebszar gondja van*, pl.

Ebszar gondja van a gyerekednek, menj haza, meggyógyul (Boszper. 1: 233),

illetve eufemizáló fogalmazással:

Eb gondja, kutya gondja van a lábodnak (Boszper. 1: 235).

Később az *eb* lexéma visszaszorulásával és a *kutya* ezzel párhuzamos térnyerésével állandósult és egyeduralkodó lett a *kutya baja van* vagy *sincs* kapcsolat, amit még a létige nélküli rövidebb formában is használunk: *kutya baja*.¹³

5. Összegzés

Miután az állandósult szókapcsolatok rövidülésének számos típusát áttekintettük, fel kell tennünk a kérdést: mi áll mindezeknek a folyamatoknak a háttérében? Ebből a szempontból külön kell választanunk a tabukerülés szándékával rövidült formákat azoktól, amelyekben a gyakori együtt használat okozza a rövidülést, sőt akár a fonetikai egyberántást és redukciót. Az előbbi típusban inkább lélektani, illetőleg szocializációs okai vannak egyes elemek elhagyásának. A második – és jóval gyakoribb – csoportban azonban inkább magából a kommunikációs folyamatból vezethetők le a rövidülés okai. Ennek a konferenciasorozatnak a második ülészakán Pragmatikai maximák mint a morfológiai tagoltság változásainak mozgatórugói címmel tartottam előadást, melyben a morfológiai tagoltságnak Károly Sándor fentebb már említett tanulmányában felvázolt változásait igyekeztem a kommunikációs maximák oldaláról megközelíteni. Ebben a dolgozatomban (Forgács 2001) a kommunikáció egyik fő maximájának a Mennyiség maximáját

¹³ Úgy vélem, Hadrovicsnak ez a magyarázata kicsit talán erőltetett és nyakatekert, talán ennél egyszerűbben is kialakulhatott a *kutya baja* szókapcsolat – igaz ebben az esetben nem tartozik a morféma-elhagyásos esetek közé. O. Nagy (1979: 316) is rámutat viszont arra, hogy a *kutya* – akárcsak számos más állatnév, például a *marha*, *szamár*, *ökör* stb.) – alkalmas volt emberek megvető, lekicsinylő megnevezésére (*egyik kutya, másik eb; kutya gazember; gyáva kutya* stb.). A *kutya* esetében erre az is módot adhatott, hogy régi babonás elképzelések szerint a *kutya* – különösen a fekete *kutya* – az ördög cimborája, vö. *ördögadta* – *ebadta* stb. Mindezek alapján idővel a *kutya* szónak kialakult egy „inkább csak érzelmi, semmint határozott fogalmi elemeket tartalmazó” (O. Nagy uo.) jelentése 'senki', illetve 'semmi' értelemben, pl. *kutyába se vesz vkit, (a) kutyának se kell*. Ezek sorába illeszkedhet talán a *kutya baja* is, s akkor nincs szükség a fenti elliptikus fejlődés feltételezésére.

tartottam, mely az ökönmia maximájával „karöltve” nagyjából az alábbi elv szerint irányítja a közlésfolyamatot:

Beszélj úgy, hogy sikeresen kommunikálj, és eközben minél kevesebb energiát fogyassz!

Ugyanakkor Helmut Lüdtke egy tanulmánya szerint (1979) az artikulorikus energiatakarékosság maximája a pontos megértésre törekvő maximával diakrón konfliktusban van. Eszerint az ún. endogén nyelvi változás a nyelvi tevékenység közben adódó döntési (választási) szabadság és optimalizációs törekvés akaratlan és nem tudatos mellékterméke.

Mivel a hangzó beszéd létrehozására irányuló közlési folyamat két helyen mutat fel szelekciót (a szemantaktika és a hangzás síkján), Lüdtke ezeket tekinti az endogén nyelvi változás kiindulópontjainak. A mennyiségi szelekció lehetővé teszi, hogy az adott nyelv által rendelkezésünkre bocsátott elemekből a legmegfelelőbbet válasszuk ki, hogy az adott kommunikációs tartalmat a legkisebb energiaráfordítással továbbíthassuk a partnernek. A kommunikációs aktus sikere attól függ, hogy a beszélő által létrehozott hangzó beszéd rendelkezik-e elegendő információmennyiséggel (Lüdtke ezt jel-negentrópiának [Signal-Negentropie] nevezi) ahhoz, hogy a hallgatónak lehetővé tegye a helyes, teljes dekódolást. Az esetleges többletet, azaz a beszélő által produkált és a hallgatónak a megértéshez szükséges jel-negentrópia különbségét nevezzük redundanciának. Az optimalizációs törekvés lényege abban áll, hogy a redundanciamennyiséget a lehető legalacsonyabban tartsa.

Az információmennyiség szelektív megváltoztatása **szemantaktikai** úton kétféle módon történhet: a) nagyobb vagy kisebb információtartalmú egységek kiválasztása és felhasználása révén (pl. főnév ↔ névmás), vagy b) pótlólagos információt hordozó elemek hozzátoldása vagy elhagyása révén (pl. melléknév vagy vonatkozó mellékmondat a főnév kiegészítéséül), esetleg c) a megkopott, kicsit elhasznált lexéma helyébe új – többnyire a képi kifejezőmód folytán – expresszív állandósult szókapcsolat használata. Fonetikai oldalról a negentrópiamennyiség a tényleges artikulációs erőfeszítésnek az ideális artikulorikus *target*-mennyiséghez viszonyított növelése vagy csökkentése révén befolyásolható (hangosabb, pontosabb ejtés vs. alaki redukció egyes elemek vagy akár fonémák elhagyása révén).

Az endogén nyelvi változás ezek szerint a beszédtevékenységhez fűződő szelekción alapul. A kommunikációs tevékenység két pontján (a megfelelő szemantaktikai egységek, ill. a megfelelő artikulációs kidolgozottsági fok kiválasztása) bekövetkező szelekció hosszú távon irreverzibilis változásokhoz vezet: ez egyrészt az artikulációs kidolgozottság (a *target*-mennyiség) csökkenésében, másrészt viszont a lexikai és szintaktikai alapstruktúrák viszonylatában bekövetkező gazdagodásban nyilvánul meg. Az első tényező következménye, hogy **a morfológiai láncolatban szomszédos egységek fokozatosan új egységekké olvadnak össze**. A szemantaktikai egységek átlagos nagysága, azaz a hozzájuk rendelt artikulorikus *target*-mennyiség nem változhat ugyanis meg irreverzibilis módon. Ennek az összeolvadási folyamatnak az eredménye például, hogy a gót *hiu dagu* szerkezetből az ófelnémetben *hiutu*, majd mára *heute* (sót: *heut*) lett, de ugyanilyen összeolvadás történt a franciában az *a jour d' hui* szerkezettel is (*aujourd'hui*), vagy a magyarban a *már ma* szerkezetből lett *máma* vagy például a *nagyságos asszonyból* lett *nagysasszony* esetében.

A másik tényezőt Lüdtke a **kvantitatív kompenzáció** elvének nevezi. A kvantitatív kompenzáció az elsősorban az artikulatorikus energiatakarékosság maximája folytán esetleg túlságosan is összezsugorodott elemek esetében biztosítja szükség esetén az elegendő jel-negentrópiát a megértéshez, pl. a német *heute* helyett *am heutigen Tage* vagy a *ma* helyett *a mai napon*. Úgy gondolom azonban, hogy a mennyiségi tényezők mellett számos esetben **minőségi tényezőknél is** van ezekben a folyamatokban szerepük, gondoljunk az ún. újrajelölésekre (*kívől* → *kívül-ről*, *hátul* → *hátul-ról*; *hazul* → *hazul-ról*, ill. *ennen/hazul*, *onnan/hazul*; *kőhagyéjtásné* → *kőhagyéjtásné-ra* stb.). Ugyanígy játszanak szerepet minőségi tényezők is a némileg már megkopott, túlságosan sablonossá vált lexémák expresszívebb, színesebb elemekre, például idiomatikusan kapcsolatokra való cserélésében, pl. *feladja a küzdelmet* → *bedobja a törölközőt / lábhoz teszi a fegyvert*; *feldühödik* → *belilul/elborul az agya* stb.

A frazeológiai egységek születése és lexikalizálódása tehát a kommunikációt irányító maximák közül több oldalról is érintve van: a Mennyiség elve mellett (légy kellően informatív) legalább annyira fontos létrejöttük szempontjából a Minőség elve is (fejezd ki magadat színesen, expresszíven). Gyakori használatuk azonban oda vezethet, hogy érvényesül az ökonómia elve is velük kapcsolatban, s egyes elemeik, amelyek nélkül – magas előfordulási gyakoriságuk folytán – ugyanúgy megérthetők, jelentéstapadással elmaradhatnak. Ez elvezethet a frazeológiai egység rövidüléséhez (*nem hajt vmire*), de – eredetileg két elemből álló egység esetén – a pusztá lexémává váláshoz, azaz a defrazeologizálódáshoz is pl. *kimúlik*, *kivégez*). Ugyancsak gyakori a defrazeologizálódás az olyan esetekben is, amelyekben a szerkezet – többnyire fonetikai redukció révén – egybeolvad, univerbálódik (*meccek*, *bizisten*, *uccse* stb.).

Mint fentebb is jeleztem azonban, nem törvényszerű, hogy defrazeologizálódás is bekövetkezzen: ha a szerkezet fejeként álló igének több konstrukcióintern bővítője is van, akkor az egyik bővítő elmaradása, még nem jelenti a „szókapcsolati lét” megszűntét, pl. *sokat ad vkinek a szavára* → *ad vkinek a szavára*.

HIVATKOZÁSOK

- Bárczi Géza 1973: *A magyar nyelv életrajza*, Budapest, Gondolat Kiadó.
- Burger, Harald – Annelies Buhofner – Ambros Sialm 1982: *Handbuch der Phraseologie*, Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- Bußmann, Hadumod (Hrsg.) 1990: *Lexikon der Sprachwissenschaft*, 2., völlig neu bearbeitete Auflage, Stuttgart, Alfred Kröner Verlag.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János szerk. 1862–74: *A magyar nyelv szótára I–VI*, Budapest, Athanaeum.
- Danninger, Elisabeth 1982: Tabubereiche und Euphemismen, in Werner Welte Hrsg.: *Sprachtheorie und angewandte Linguistik. Festschrift für Alfred Wollmann zum 60. Geburtstag* (Tübinger Beiträge zur Linguistik 195.), Tübingen, Narr, 237–51.
- Dobrovolszkij, Dmitrij – Elisabeth Piirainen 1994: Sprachliche Unikalien im Deutschen: Zum Phänomen phraseologisch gebundener Formative, *Folia Linguistica* 28/3–4. 449–74.
- Dubois, Jacques et al. 1974: *Allgemeine Rhetorik*, München.

- E. Abaffy Erzsébet 1984: Írott és beszélt nyelvváltozat a XV–XVI. században, *Magyar Nyelv* **80**, 291–97.
- E. Abaffy Erzsébet 2003: Hangtörténet, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 106–26.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966.
- Forgács Tamás 1999: Bővítmények grammatikalizálódásának és lexikalizálódásának kérdései az igevalencia szemszögéből, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet*, Szeged, József Attila Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 23–44.
- Forgács Tamás 2001: Pragmatikai maximák mint a morfológiai tagoltság változásainak mozgatórugói, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 37–48.
- Forgács Tamás 2003: Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben, *Magyar Nyelv* **99**, 259–73 és 412–27.
- Forgács Tamás 2007: *Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 69.), Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Gombocz Zoltán 1997: *Jelentéstan és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Grice, H. Paul 1975: A társalgás logikája, in Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás: *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*, Budapest, Osiris Kiadó, 213–27.
- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Horváth László 2003: Szó szerkezet-történet, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 430–82.
- Hyvärinen, Irma 1996: Zur Semantik von deutschen und finnischen Verbidiomen, in Korhonen, Jarmo Hrsg.: *Studien zur Phraseologie des Deutschen und des Finnischen II*, Bochum, Brockmeyer, 345–439.
- Károly Sándor 1980: Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés, in *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 121–55.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Lüdtke Helmut 1979: Sprachwandel als universales Phänomen, in Lüdtke, Helmut Hrsg.: *Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels*, Berlin – New York, de Gruyter, 1–19.
- Magyar helyesírási szótár*. Szerk. Deme László – Fábián Pál – Tóth Etelka. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III*, Budapest, MTA.
- Pusztai Ferenc 2003: Szójelentés-történet, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 851–93.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Végh József 1985: A *mécceg* és még néhány őrségi tájszó, *Magyar Nyelvőr* **109**, 190–2.